

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ БОЛГАРСЬКОЇ ГРОМАДИ В ОДЕСІ (КІНЕЦЬ XVIII ст. – 1877 р.)

Наталія Діанова

доктор історичних наук, професор
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»,
вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, 65 000, Україна
ndianova777@ukr.net; ORCID ID: 0000-0003-0406-6907

У статті здійснено спробу дослідження витоків формування болгарської спільноти в Одесі та основних напрямів її діяльності. Зазначено, що найактивніша фаза переселення болгар до міста припадає на кінець XVIII – початок XIX ст. Особливо успішною вона була за часів Одеського градоначальника герцога де Рішельє, який приязно ставився до болгарських переселенців. Генерал-губернатор Новоросійського краю і Бессарабської області М. С. Воронцов зосередив свою увагу на залученні до міста болгарських матросів та портових робітників, що було зумовлено потребами Чорноморського флоту. Проте його зусилля не увінчалися успіхом. Упродовж першої половини XIX ст. до міста переселились болгары із Задунайської Болгарії та Бессарабії, які належали до різних соціальних станів. Вони були торговцями, вчителями, ремісниками, землеробами тощо. Болгарські переселенці компактно поселилися на околиці Одеси й утворили свою громаду, члени якої відігравали помітну роль у соціально-економічному та культурному житті міста. Основна мета громади полягала в підготовці національно-визвольного руху в Болгарії й формуванні фахівців у галузі освіти та культури для відродження своєї батьківщини. Досліджено, що серед основних задач утвореного общиною Болгарського наставництва була допомога болгарським школам і церквам. Провідні діячі Наставництва: брати Палаузови, Іван Богоров, Захар Княжеський, Ботьо Петков, Дмитро Мутев та інші отримали освіту в Одесі. У процесі своєї діяльності вони співпрацювали з православним духовенством, інтелігенцією, науковими установами та закладами освіти. Доведено, що Одеса стала центром підготовки відродження Болгарії. Після звільнення країни від османського поневолення значна частина одеських болгар повернулась на свою батьківщину та відіграла вагомую роль у процесі розбудови її державності. Незначна їх кількість залишилася в Одесі, зберегла свої культурні традиції й в подальшому утворила Болгарське товариство, яке продовжує свою діяльність на сучасному етапі.

Ключові слова: Одеса, Болгарія, болгарська громада, Болгарське наставництво, церква, освіта, культура

MAIN DIRECTIONS OF ACTIVITY OF THE BULGARIAN COMMUNITY IN ODESSA (END OF THE 18th CENTURY – 1877)

Nataliya Dianova

DSc (History), Professor
South Ukrainian National Pedagogical University
named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankovska Str., Odesa, 65 000, Ukraine
ndianova777@ukr.net; ORCID ID: 0000-0003-0406-6907

The article attempts to reach the origins in formation of the Bulgarian community in Odesa and the main directions of its activity. It is noted that the most active phase Bulgarian resettlement to the city falls on the end of 18th – the beginning of the 19th century. It was especially successful during the time of the Duke de Richelieu, the mayor of Odesa, who was friendly to Bulgarian immigrants. Governor General of Novorossiysk Region and Bessarabian Region M. S. Vorontsov focused his attention on attracting Bulgarian sailors and port workers to the city, which was determined by the needs of the Black Sea Fleet. However, his efforts were not successful. During the first half of 19th century Bulgarians from Transdanubian Bulgaria and Bessarabia, who belonged to different social statuses, moved to the city. They were merchants, teachers, artisans, farmers, ect. Bulgarian settlers compactly settled on the outskirts of Odesa and formed their own community, the members of which played a prominent role in the socio-economic and cultural life of the city. The main task of the community was the preparation of the national liberation movement in Bulgaria and the formation of the specialists in the field of education and culture for the revival of their homeland. It was investigated that among the main tasks of the community of Bulgarian mentoring were to help Bulgarian schools and churches. Leading figures of the Mentorship: the Palauzov brothers, Ivan Bogorov, Zakhar Kniazhevskiy, Botyo Petkov, Dmytro Mutev and others who were educated in Odesa. In the process of their activities they cooperated with the Orthodox clergy, intelligentsia, scientific institutions and educational institutions. It has been proven, that Odesa became the centre of preparations for the revival of Bulgaria. After the liberation of the country from Ottoman enslavement a large part of Odesa Bulgarians returned to their homelands and played an important role in the process of building its statehood. A small number of Bulgarians remained in Odesa preserved their cultural traditions and later formed the Bulgarian Society, which continues its activities at the present stage.

Keywords: Odesa, Bulgaria, Bulgarian Community, Bulgarian Mentoring, church, education, culture

Болгари, які переселилися з балканських теренів Османської імперії до Одеси, утворили свою спільноту, яка активно діяла упродовж XIX ст. Одеські болгари сприяли соціально-економічному та культурному розвитку міста та відіграли вагомую роль у підготовці відродження державності Болгарії. У сучасній Одесі проживає значна кількість болгар, які утворили Болгарське товариство й успішно продовжують традицію культурного розвитку своєї громади. Тож піднята проблема є досить актуальною.

Мета нашої статті полягає у виявленні витоків утворення болгарської громади в Одесі та основних напрямів її діяльності в контексті Болгарського відродження. Для досягнення мети передбачено вирішення завдань, що полягають у розгляді процесу болгарської еміграції до Одеси, діяльності Болгарського наставництва та його співпраці з різними верствами міських жителів.

Тема переселення болгар до Одеси та їх діяльність у місті знайшла певне відображення в історичній літературі. Одним з перших дослідників цього питання став А. Скальковський, який 1848 р. опублікував монографію, присвячену болгарській колонізації Бессарабії та півдня України (Skal'kovskiy 1850). У 1895 р. окремим накладом вийшла робота М. Барсова, де автор розглянув тридцятирічну діяльність Болгарського наставництва в Одесі. Праця містить значну кількість документальних матеріалів, що відображають діяльність Наставництва за цей період (Barsov 1895). Для вивчення болгарської історії та культури вагоме значення має праця В. Теплякова, котрий в 1829 р. займався пошуками пам'яток старовини в Болгарії на замовлення директора одеського міського музею старожитностей. У роботі простежується захоплення Болгарією, її багатою природою, античною культурою та щирим співчуттям до її населення, яке потерпало від османського поневолення (Terlyakov 1933). Питанням болгарської колонізації та діяльності одеських болгар опікувався й М. Попруженко. Безпосередньою заслугою професора є оприлюднення архівних матеріалів, зокрема з архіву Болгарського наставництва (Popruzhenko 1912). Заслуговеє на увагу розлога публікація С. Бернштейна, де автор ґрунтовно дослідив процес імміграції болгар під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. та ставлення до нього представників російської влади (Bernshteyn 1949). Сучасна історіографія представлена працями С. Булатович (Bulatovich 1997), І. Гребцової (Grebtsova et al. 2006), Є. Малєва (Malev 1994), Б. Шайкевича (Shaykevych 1995) та інших дослідників, які певною мірою реконструювали окремі аспекти вказаної проблематики. Й хоча коло історичної літератури, де висвітлюються її окремі аспекти, останнім часом розширилось, в цілому тема недостатньо вивчена.

Джерелами дослідження є архівні матеріали. Зокрема, в Державному архіві Одеської області містяться документи, що проливають світло на діяльність Херсонського архієпископа Інокентія (Борисова) стосовно болгарської церковної проблеми. У Санкт-Петербурзькій філії архіву Російської академії наук зберігаються статистичні матеріали, зібрані П. Кеппенем. Серед них – парафіяльні списки з усіх церков Херсонської губернії, зокрема й одеських. Вони дають можливість визначити належність різних етнічних груп до відповідного храму та підрахувати їхню чисельність (SPbF ARAN, 344–359).

Використані в процесі роботи джерела та історична література дозволяють значною мірою реконструювати окремі питання зазначеної теми. Публікація ґрунтується на методологічних принципах регіональної історії, що є досить актуально для сучасних історичних досліджень.

Процес переселення болгар до Хаджибея, перейменованого 1795 р. на Одесу, найінтенсивніше відбувався на зламі XVIII–XIX ст. Серед переселенців цьо-

го періоду був значний відсоток заможних болгарських родин, що зумовлено обов'язковим майновим цензом, запровадженим російським урядом – 300 руб. з кожного господарства. Болгари переселялись до міста з Бессарабії та Задунайської Болгарії, тікаючи від османського поневолення та сподіваючись на кращі умови життя в межах Російської імперії. У 1791 р. з Ізмаїла до Хаджибея одними з перших прибули 33 болгарських переселенця. З часом їх кількість зростала. Болгари різними способами намагалися дістатися до Одеси. Одним із багатьох прикладів є зафіксований в джерелах факт: 29 вересня 1801 р. на купецькому судні до Одеського порту неофіційно прибули 19 болгарських сімей в кількості 148 осіб (Skalkovsky 1848, 7). Місцева влада спочатку ставилась до них досить доброзичливо. У 1803 р. їх приязно зустрічав одеський градоначальник герцог де Рішельє, висловлюючи сподівання, що багато болгар залишаться в місті та принесуть йому неабияку користь (Konstantinov 1990, 39).

Генерал-губернатор Новоросійського краю та намісник Бессарабської області граф М. Воронцов дотримувався дещо іншої політики стосовно болгарських переселенців. Він був ініціатором плану залучення до портових міст регіону, насамперед Одеси, тих болгар, які раніше служили матросами чи працювали в портах. Тож намагався зашкодити землеробам поселитися в місті, відправляючи їх до Таврійської губернії, де, за його розрахунками, було більше вільних земель. М. Воронцов обґрунтовував свою позицію дефіцитом матросів на Чорноморському флоті, спричиненим заборонаю провідних європейських держав служити своїм підданам на іноземних кораблях. У 1829 р. він намагався через своїх емісарів залучити із османських теренів болгарських моряків та суднобудівників, проте це йому не надто вдавалось. Попри зусилля генерал-губернатора, до підписання Андріанопольського мирного договору з Османською імперією (2 вересня 1829 р.), переселенцями були здебільшого бідняки з південно-східних областей Болгарії (Bernshteyn 1949, 333, 337, 328).

У 1830 р. кількість болгарських переселенців в Одесі значно зросла. Серед них були представники різних професій: торговці, ремісники, вчителі, землероби тощо. У квітні до міста прибули 57 болгарських родин з Румелії, а згодом ще вісім родин торговців і шевців. Влітку та восени імміграція втратила масовий характер. У цей час більшість болгар поселилася в Одесі. Згідно з планом М. Воронцова переселенців було розділено на дві групи. До першої належали моряки, котрі були записані до матроського цеху й звільнені від податків на 25 років. До другої – торговці та ремісники, яких записали до міщанства й звільнили від податків на 10 років та рекрутської повинності. Російський уряд виділяв значну фінансову допомогу для болгарських переселенців. Міністр фінансів Є. Ф. Канкрін повідомляв генерал-губернатора, що лише у травні 1830 р. на продовольство для болгар, що прибули до Одеси, із російської скарбниці виділено 50 000 руб. Проте уряд відмовився від введення мита на майно, яке ввозили болгар в містя свого переселення, якщо воно мало турецьке походження, а не придбане в європейських країнах (Bernshteyn 1949, 340, 341).

Здебільшого болгари селились на околиці Одеси. Одна з вулиць їх компактного проживання отримала назву Болгарської. Вони ставали парафіянами православних церков, переважно Богородицької, Михайлівської та Петропавлівської, які знаходились в передмісті. Лише дві болгарські родини належали до парафії Архангело-Михайлівської церкви, побудованої в центрі міста. Проте визначити їх чисельність за парафіяльними списками, на основі яких формувалися статистичні дані, неможливо, тому що вони були враховані там разом з іншими православними – українцями, росіянами, греками і молдованами (SPbF ARAN, 344–359).

Болгари поступово інтегрувались в економічне життя Одеси, успішно займаючись садівництвом, городництвом і торгівлею (Skalkovsky 1850, 242). Вони утворили свою громаду, яка відігравала певну роль у житті міста. Помітне місце в діяльності болгарської спільноти посідала підготовка фахівців для відродження державності Болгарії, зокрема церковнослужителів, вчителів, науковців та культурних діячів.

У контексті підготовки церковнослужителів простежується плідна співпраця болгар з православним духовенством Одеси. Одним із прикладів є навчання болгарських юнаків у Херсонській (з 1871 р. – Одеській) духовній семінарії, заснованій 1838 р. архієпископом Херсонським і Таврійським Гавриїлом (Розановим). Перший ректор цього духовного закладу – архимандрит Порфірій Успенський приймав болгарських юнаків до духовної семінарії, про що писав у своєму щоденнику та в листі до Одеського міського голови Г. Маразлі (Uspenskiy 1902, 522). Щорічні стипендії їм виплачував відомий болгарський історик і філолог Василь Априлов, життя якого упродовж двадцяти років було тісно пов'язано з Одесою. Архієпископ Гавриїл (Розанов) доброзичливо ставився до болгарських семінаристів. Підтвердження знаходимо в літописі духовної семінарії, де зафіксовано випадок, що стався з двома болгарами – Поповичем і Момчиловим, які через ностальгію просили відпустити їх на батьківщину. Гавриїл порадив Правлінню семінарії надати їм тимчасову відпустку, щоб вони могли поїхати до Болгарії, підлікуватися, подихати рідним повітрям, а згодом повернутись і продовжити навчання (Strel'bitskiy 1913, 34).

Серед перших болгарських семінаристів виділимо Захарія Княжеського, котрий навчався в цьому духовному закладі упродовж 1839–1845 рр. Він прибув до Одеси 29-річним юнаком, маючи вже певний досвід педагогічної роботи. Тут він отримав духовну освіту й декілька років збирав книги, навчальні посібники, обладнання для типографії та відправляв усе до Болгарії. Він мріяв про започаткування бібліотечної справи і розвиток жіночої освіти на своїй батьківщині.

У 1844–1850 рр. у семінарії навчався й Добрі Чинтулов, який згодом став відомим педагогом, поетом і композитором, зокрема елегії «Проводи болгарина з Одеси». Одночасно він брав активну участь у боротьбі за незалежність Болгарської православної церкви від Константинопольського патріархату, чим здобув значну популярність серед своїх співвітчизників.

Плідні стосунки склалися в одеських болгар і з наступним архієпископом Херсонським і Таврійським – Інокентієм (Борисовим), котрий з особливою ува-

гою ставився до болгарського питання. Серед близьких друзів Інокентія варто згадати Ніколу Палаузова, активного члена болгарської громади в Одесі. Він народився в Габрово, звідки й походила його родина, згодом переїхав до Одеси, де в 1842 р. закінчив Рішельєвський ліцей. Значний вплив на юного Н. Палаузова справив український історик, філолог, етнолог Юрій Венелін (Георгій Гуца), котрого вважають одним із фундаторів болгаристики. Його праця «Давні та нішні болгар», відтворювала історію болгар, привертала увагу громадськості до їх проблем. Тож подальший період життя Н. Палаузова був тісно пов'язаний з діяльністю по підготовці національного визволення та відродження Болгарії.

У 1854 р. він став одним з ініціаторів утворення Болгарського училищного наставництва, яке займалось благодійницькою діяльністю на користь заднаїнських болгар у контексті розвитку освіти та просвітництва. Діяльність Наставництва була схвалена й підтримана Інокентієм (Борисовим). У тому ж році архієпископ організував допомогу для болгарських церков в Османській імперії, яку щедро надали православні одеські храми та жителі міста. Він навіть оформив підписку на болгарську газету «Царьградский вестник», яка не мала розповсюдження Російській імперії, щоб бути в епіцентрі усіх тогочасних болгарських питань (DAOO, 1–3).

Особливо архієрея турбувало церковна проблема в Болгарії, де 1856 р. відбувся розкол між греками та болгарами, спричинений прагненням останніх до відродження незалежності своєї церкви. На той час майже усі болгарські церковні парафії були передані турецькою владою в руки греків-фанаріотів. Вони підпорядковувались Константинопольському патріархату й намагалися запровадити на болгарських землях грецьку культуру та грецьку мову богослужіння в церквах, школах та в літературі. Інокентій, на відміну від російського імператора Олександра II та Св. Синоду, був активним прихильником ідеї відновлення автокефалії болгарської церкви. Його переконання базувалося на глибокому вивченні вказаної проблеми, яку він розглядав з позиції канонічності та законності, ігноруючи при цьому політичну складову цього питання. Архієпископ до кінця свого життя (26 травня 1857 р.) був єдиним захисником болгар серед російської ієрархії. Проте він не встиг вплинути на вирішення їхнього конфлікту з греками (Dianova 2014, 147).

У листопаді 1856 р. болгарська громада звернулася до архієпископа з проханням допомогти заснувати товариство для релігійно-морального виховання болгар і стати його попечителем. Відповідно до спільно складеного проекту статуту одеське болгарське благодійне товариство в 1858 р. було офіційно затверджене російським урядом як «Наставництво одеських болгар, які збирають пожертвування в імперії для бідних болгарських православних церков і училищ». На відміну від інших одеських благодійних товариств, Болгарське наставництво мало більш потужну програму діяльності. Вона передбачала активну допомогу православним болгарським церквам, що полягала у відправці до Болгарії книг і церковного начиння. Вагоме місце в діяльності Наставництва посідали: підготовка вчителів для болгарських шкіл; матеріальна допомога іс-

нуючим училищам і кошти для заснування нових; допомога науковим і культурним діячам, що сприяли розвитку просвітництва в Болгарії. Попечителем Наставництва Св. Синод призначив архієпископа Димитрія (Муретова), котрий став наступником Інокентія на Одеській кафедрі.

Зусиллями Болгарського наставництва, за підтримки з боку православного населення Південної України, було зібрано й відправлено до Болгарії 122 посилки з книгами та іншими речами, необхідними для богослужіння в церквах (Grebtsova et al. 2006, 220–222).

Одеса стала одним із центрів болгарського культурного життя, до якого долучалися й місцеві мешканці. Зокрема, Віктор Григорович Тепляков (1804–1842), котрий в 1828 р. прибув до Одеси. Він був освіченою й досить неординарною людиною, проте далеким від історичної науки та археології. За протекцією генерал-губернатора М. Воронцова у 1829 р. отримав доручення від директора одеського міського музею старожитностей І. Бларамберга здійснити подорож з метою пошуків античних пам'яток Західного Причорномор'я й успішно впорався із завданням. Період перебування в Болгарії залишив глибокий слід у його творчості та сприяв поповненню фондів музею важливими артефактами. Після повернення до Одеси, В. Тепляков надав звіт про свою експедицію графу М. Воронцову. Цей звіт був спочатку опублікований в «Одеском вестнике», а згодом перекладений для багатьох європейських журналів (Bulatovich 1997, 18, 19).

У своїх «Листах з Болгарії» (1833) В. Тепляков детально описав перебування в Созополі, Варні, стародавніх Анхіалі, Месембрії та інших містах, де займався пошуками пам'яток старожитностей. Найвагомішим наслідком стала знахідка і передача до одеського музею значної кількості античних експонатів, частина з яких підтверджували факт існування на місці нинішньої Варни стародавнього Одесоса (Терлуаков 1833, 190, 203, 204). Разом із цим перебування на болгарських землях надихнуло В. Теплякова на написання десяти «Фракійських елегій», які знайшли високу оцінку в літературних колах та викликали інтерес до історії Болгарії.

Упродовж 1840-х років члени болгарської громади готували реформу шкільної освіти, здійснювали підготовку вчителів та налагодили видавництво книг болгарською мовою, що мало сприяти просвітництву болгарського народу. Книги користувалася попитом і серед одеської знаті. На болгарську літературу підписувалися генерал-губернатор М. Воронцов, генерал І. Інзов, архієпископ Інокентій (Борисов) та інші. Протягом 1840–1850-х років була надрукована 21 книга болгарською мовою, серед них і шкільний буквар (Stanko 2002, 132).

Проблемами освіти для болгарської молоді плідно опікувався Василь Априлов, який разом із іншими членами одеської громади успішно боровся за виділення місць для болгар в освітніх закладах Росії. Наслідком стало надання 37-ми постійних стипендій в закладах освіти Петербурга, Москви, Києва та Одеси упродовж 1840-х рр., а в 1867 р. їх кількість подвоїлась. В. Априлов виділяв значні кошти й на утримання народного училища в Габрово – болгар-

ському місті, де він народився, та на щорічні стипендії болгарам, які навчалися в Херсонській семінарії (Grebtsova et al. 2006, 220).

В одеський період життя він активно займався вивченням і публікацією болгарських історичних пам'яток. У цей час вийшли друком його численні праці, частина з яких публікувалися на шпальтах «Одесского вестника». В. Априлов видав середньовічні «Болгарські грамоти» та працю «Болгарські книжники або якому слов'янському племені належить кирилівська азбука?». Автор доводив, що середньовічні просвітителі Кирило і Мефодій за походженням – болгар, які створили слов'янську писемність і переклали на болгарську мову Біблію та інші церковні книги. Тож болгар першими серед слов'ян прийняли християнство. Наукові твори В. Априлова пробуджували інтерес до історії та культури Болгарії та сприяли зростанню національної самосвідомості болгар (Stankov 1994, 118–119). У контексті вивчення болгарського фольклору В. Априлов співпрацював з українськими науковцями А. Метлинським та І. Срезневським (Dianova 2010, 97).

У 1858 р. один із провідних діячів національного визвольного руху Г. Раківський хотів започаткувати в Одесі видання друкованого органу болгарською мовою, зокрема газету «Дунавски лебед» та літературний вісник «Български древности», проте через довгу бюрократичну тяганину реалізувати цей задум не вдалося, й він переїхав до Белграда, де сподівався швидко втілити в життя свої плани (Istoriya Odesy 2002, 131).

У 50–70-ті рр. XIX ст. на ниві болгарського просвітництва плідно працювали вчені-історики та філологи, які отримали освіту в Одесі: Іван Богоров (1818–1892), Нікола Палаузов (1821–1899), Спиридон Палаузов (1818–1872), Захарій Княжеський (1810–1877), Ботьо Петков (1815–1869), Димитар Мутев (1818–1864) та інші (Shaykevych 1995, 4–5, 13–21). Зокрема, Спиридон Палаузов, який народився в родині болгарських переселенців, був одним з найкращих випускників Рішельєвського ліцею. Він успішно продовжив навчання в університетах Німеччини, де в 1843 р. отримав ступінь доктора політико-економічних наук. С. Палаузов став основоположником болгарської медієвістики, істориком, філологом, публіцистом і громадським діячем. Він активно займався питаннями національно-культурного відродження Болгарії. При цьому С. Палаузов співпрацював із відомими місцевими вченими В. Григоровичем і М. Мурзакевичем, які підтримували справу болгарського просвітництва. За рекомендацією М. Мурзакевича він вступив до Московського університету, де успішно вивчав славистику. По закінченню написав працю «Іоанн Гус і його послідовники», за яку отримав науковий ступінь кандидата історико-філософських наук.

У 1850 р. С. Палаузов продовжив наукову діяльність у Петербурзькому університеті під керівництвом І. Срезневського, який очолював кафедру славистики, де захистив магістерську дисертацію «Епоха болгарського царя Симеона», присвячену історії Болгарії IX–XII ст.

С. Палаузов ніколи не залишав своєї наукової діяльності, тісно пов'язаною з історією та культурою Болгарії. Він був дійсним членом низки наукових товариств та інституцій, зокрема Одеського товариства історії і старожитностей

(ОТІС) (Malev 1994, 120–122). Товариство високо оцінило його роботу «Руминські князівства Валахії та Молдавії» і сподівалось, що вона стане своєрідним каталізатором у процесі пошуків документів з історії об'єднаного Румунського князівства.

У травні 1870 р. з ініціативи Одеського болгарського наставництва в Одесі відбулося святкування тисячоліття православної болгарської церкви. Підставою стало підписання султаном 28 лютого 1870 р. фірману, згідно з яким визнавався Болгарський екзархат при формальному підпорядкуванні його Константинопольській патріархії (через два роки Константинопольський патріарх оголосив Болгарську церкву схизматичною). Святкування відбулося в контексті підтримки ідеї єднання болгар на ґрунті православ'я та включення їхньої національної історії до загальнослов'янської (Novikova 2016, 81, 88).

Одесит Ніколай Палаузов, котрий за дорученням місцевої влади опікувався облаштуванням болгарських переселенців після Кримської війни 1853–1856 рр. й згодом за свій науковий доробок був обраний членом Болгарського літературного товариства [Българско книжовно дружество. – Н. Д.] з моменту його заснування у 1869 р., справедливо вважав, що моральне відродження болгар розпочалося за межами їхньої країни. Особливою повагою народу, на його думку, користувалися одеські болгарини за їх патріотичні почуття та дії, спрямовані на відродження національної культури (Barsov 1895, 44).

Насамкінець варто зазначити, що різні верстви одеського суспільства, включаючи інтелігенцію, активно підтримували болгар у їхньому прагненні до відродження своєї держави. Одним із численних прикладів є діяльність історика, професора Новоросійського університету, дійсного члена й секретаря ОТІС (1890–1912), у подальшому професора Софійського університету, академіка Болгарської академії наук Михайла Георгієвича Попруженка (1866–1944). Одеський період його наукової діяльності припадає на кінець XIX – початок XX ст. У 1899 р. у Харкові він захистив докторську дисертацію «Синодик царя Бориса», яка вплинула на подальший розвиток болгарської історіографії. М. Попруженко досліджував й історію колоністів у Південній Україні, оприлюднивши архівні документи з цієї тематики. У XXVIII томі «Записок» ОТІС (1910) опублікована його праця «З матеріалів по історії Слав'янських колоній в Росії». До публікації залучено 13 документів про болгарських і хорватських переселенців, що зберігалися не лише в архіві управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, а й в архіві Одеського болгарського наставництва. Евристичній роботі професора за свого життя сприяв Н. Палаузов, який очолював цю установу (Khmars'kuu 2002, 328).

Рік по тому в «Записках» Товариства, а потім і окремим накладом вийшла праця М. Попруженка, присвячена ролі одеських болгар у процесі національно-визвольного руху Болгарії. Учений високо оцінив роботу Одеського Болгарського настоятельства, вказавши на його великі заслуги в історії болгарського Відродження й висловив думку, що його діяльність заслуговує на окреме дослідження (Popruzhenko 1912, 19).

Таким чином, одеські болгари зберегли національну самобутність, мову та культуру, утворивши міську громаду, діяльність якої була спрямована на підтримку національно-визвольного руху та відродження національної культури і державності Болгарії. Її діяльність знаходила підтримку одеської спільноти. Одеське болгарське наставництво зосередило свої зусилля на допомозі болгарським школам і церквам в Османській імперії, зокрема через підготовку фахівців у галузі освіти, науки та духовної культури для своєї країни. Після визволення Болгарії від османського поневолення внаслідок російсько-турецької війни 1877–1878 рр. частина болгар повернулася на свою батьківщину, де долучилася до розбудови національної державності. Тому в Одесі, відповідно до першого всеросійського перепису населення 1897 р., залишилося лише 600 осіб (0,15% від усіх міських жителів), які вважали болгарську мову рідною (Troynitskiy 1904, VI).

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Barsov, N. 1895. Tridtsatiletie deyatel'nosti Odesskogo bolgars'kogo nastoyatel'stva (1854–1884) i materialy dlya istorii osvobozhdeniya Bolgarii [Thirty Years of Activity of the Odessa Bulgarian Priory (1854–1884) and Materials for the History of the Liberation of Bulgaria]. Odesa, Tip. Shtaba Okruha, 73 s. (In Russian).

Барсов, Н. 1895. Тридцатилетие деятельности Одесского болгарского настоятельства (1854–1884) и материалы для истории освобождения Болгарии. Одесса, Тип. Штаба Округа, 73 с.

Bernshteyn, S. B. 1949. Stranitsa iz istorii bolgarskoy immigratsii v Rosii vo vremya rusko-turetskoy voyny 1828–1829 gg. [A Page from the History of Bulgarian Immigration to Russia during the Russo-Turkish War of 1828–1829]. *Scientific notes of the Institute of Slavic Studies*. Vol. 1. Moskva–Leningrad, Izd-vo AN SSSR. S. 327–341. (In Russian).

Бернштейн, С. Б. 1949. Страница из истории болгарской иммиграции в России во время русско-турецкой войны 1828–1829 гг. *Ученые записки института славяноведения*. Т. 1. Москва–Ленинград, Изд-во АН СССР, с. 327–341.

Bulatovich, S. A. 1997. K istorii formirovaniya fondov Odesskogo arheologicheskogo muzeya: V.G. Teplyakov [On the History of the Formation of the Funds of the Odessa Archaeological Museum: V. G. Teplyakov]. *Notes of the Faculty of History*. Odesa, ODU imeni I. I. Mechnikova. Vip. 5. S. 17–23. (In Russian).

Булатович, С. А. 1997. К истории формирования фондов Одесского археологического музея: В. Г. Тепляков. *Записки исторического факультета*. Одесса, ОДУ імені І. І. Мечникова. Вип. 5, с. 17–23.

Grebtsova, I. S., Grebtsov, V. V. 2006. Stanovlenie gosudarstvennogo popечitel'stva i obshchestvennoy blagotvoritel'nosti v Odesse v kontse XVIII – 60-e gg. XIX st. [Formation of State Guardianship and Public Charity in Odessa in the Late 18th – 60s of the 19th Century]. Odesa, Astroprint. 320 s. (In Russian).

Гребцова, И. С., Гребцов, В. В. 2006. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. Монография. Одесса, Астропринт. 320 с.

ДАОО. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti [Odessa State Archives of Odessa Region], f. 157, op. 1, spr. 153, 51 ark. (In Ukrainian).

ДАОО. Державний архів Одеської області, ф. 157, оп. 1, спр. 153, 51 арк.

Dianova, N. 2014. Bolgarskiy vopros v deyatel'nosti Khersonsko-Tavrisheskogo arkhiepiskopa Innokentiya (Borisova) [The Bulgarian Question in the Activities of the Kherson-Tavria Archbishop Innocent (Borisov)]. *Sbornik v chest na prof. d.i.n. Stefan Doynov*. Sofia, Akademichno izdatel'stvo "Prof. Marin Drinov", s. 144–150 (In Russian).

Дианова, Н. 2014. Болгарский вопрос в деятельности Херсонско-Таврического архиепископа Иннокентия (Борисова) // *Сборник в чест на проф. д.и.н. Стефан Дойнов*. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 144–150.

Dianova, N. M. 2010. Formuvannya etno-konfesiynoyi struktury naselennya mist Pivdennoyi Ukrayiny (kinets' XVIII – persha polovyna KhIKh st.) [Formation of the Ethno-confessional Structure of the Population of the Pivdennoye Ukraine (Late 18th – First Half of the 19th Century)]. Odesa, Astropynt. 176 s. (In Ukrainian).

Дианова, Н. М. 2010. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Одеса, Астропринт. 176 с.

Istoriya Odesy 2002 [History of Odesa] / Holovn. red. V. N. Stanko. Odesa, Druk. 560 s. (In Ukrainian).

Історія Одеси 2002 / Головн. ред. В. Н. Станко. Одеса, Друк. 560 с.

Khmars'kyu, V. M. 2002. Arkheohrafichna diyal'nist' Odes'koho tovarystva istoriyi i starozhytnostey [Archaeological Activity of the Odessa Society of History and Antiquities]. Odesa, Astropynt. 400 s. (In Ukrainian).

Хмарський, В.М. 2002. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей: Монографія. Одеса, Астропринт. 400 с.

Konstantinov, V. V. 1990. Moy milyu drug. Dekabristy v Odesse [My Dear Friend. Decembrists in Odesa]. Simferopol', Tavriya. 127 s. (In Russian).

Константинов В. В. Мой милый друг. Декабристы в Одессе. Симферополь, Таврия, 1990. 127 с.

Malev, E. A. 1994. Zhizn' i deyatel'nost' S. N. Palauzova [Life and Work of S. N. Palauzov]. *Odesa 200. Proceedings of the International Scientific and Theoretical Conference, Dedicated to the 200th Place Anniversary of the City*. Part I. Odesa, s. 120–122. (In Russian).

Малев, Е. А. 1994. Жизнь и деятельность С. Н. Палаузова. *Одеси 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста*. Ч. I. Одеса, с. 120–122.

Novikova, L. 2016. Svyatkuvannya tysyacholittya pravoslavnoyi narodnoyi Bolhars'koyi tserkvy v Odesi, 3 travnya 1870 r. [Celebration of the Millennium of the Orthodox People's Church of Bulgaria in Odesa, May 3, 1870]. *Southwest. Odessa. Historical and Local Lore Scientific Almanac*. Вип. 21. Odesa, Drukars'kyu dim, s. 77–88. (In Ukrainian).

Новікова, Л. 2016. Святування тисячоліття православної народної Болгарської церкви в Одесі, 3 травня 1870 р. *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. Вип. 21. Одеса, Друкарський дім, с. 77–88.

Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy Imperii 1897 g. T. 47: Gorod Odessa [The First General Census of the Russian Empire 1897. Vol. 47: City of Odessa] / Pod redaktsiyei N. A. Troynitskogo. Publication of the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. SPb., 1904. 196 s. (In Russian).

Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 47: Город Одесса / Под редакцией Н. А. Тройницкого. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. СПб., 1904. 196 с.

Poruzhenko, M. 1912. Uchastie Odessy v vozrozhdenii naroda Bolgarskogo [Participation of Odesa in the Revival of the Bulgarian People]. Odesa: Slavyanskaya tip. E. Khrimogelos. 20 s. (In Russian).

Попруженко, М. 1912. Участие Одессы в возрождении народа Болгарского. Одесса, Славянская тип. Е. Хримогелос. 20 с.

Shaykevych, B. O. 1995. Odesa – ohnyshche na bŭlharskata kultura [Odessa – the Center of Bulgarian Culture]. Odesa, Mayak, 96 s. (In Bulgarian).

Шайкевич, Б. О. 1995. Одеса – огнище на българската култура. Одеса, Маяк, 96 с.

Skal'kovskiy, A. 1848. Bolgarskie kolonii v Bessarabii i Novorossiyskom krae: Statisticheskiy ocherk [Bulgarian Colonies in Bessarabia and Novorossiysk Region: Statistical Essay]. Odessa, Neyman, 1848. 156 s. (In Russian).

Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: Статистический очерк. Одесса, Нейман, 1848. 156 с.

Skal'kovskiy, A. 1850. Opyt statisticheskogo opisaniya Novorossiyskogo kraya [An Experience of Statistical Description of Novorossiysk Region]. Odessa, Tip. Nitche. Part 1. 364 s. (In Russian).

Скальковский, А. 1850. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, Тип. Нитче. Ч. 1. 364 с.

SPbF ARAN. Sankt-Peterburgskiy filial arkhiva Rossiyskoy akademii nauk [St. Petersburg Branch of the Archive of the Russian Academy of Sciences], f. 30, op. 2, spr. 64, 518 ark. (In Russian).

СПбФ АРАН. Санкт-Петербурзька філія архіву Російської академії наук, ф. 30, оп. 2, спр. 64, 518 арк.

Stankov, N. N. 1994. Odesa i bolgarskoe vrozozhdenie [Odesa and the Bulgarian Revival]. *Odesa 200. Proceedings of the International Scientific and Theoretical Conference, Dedicated to the 200th Place Anniversary of the City*. Part I. Odesa, s. 118–119. (In Russian).

Станков, Н. Н. 1994. Одесса и болгарское возрождение. *Одеси 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста*. Ч. I. Одеса, с. 118–119.

Strel'bitskiy, I. 1913. Letopis' Odesskoy dukhovnoy seminarii (1838–1885). (K materialam dlya istorii seminarii) [Chronicle of the Odessa Theological Seminary (1838–1885). (To the Materials for the History of the Seminary)]. Part. I. Odesa, Tipo-litografiya Shtaba Okruga. 362 s. (In Russian).

Стрельбицкий, И. 1913. Летопись Одесской духовной семинарии (1838–1885). (К материалам для истории семинарии). Ч. I. Одесса : Типо-литография Штаба Округа. 362 с.

Teplyakov, V. 1833. Pis'ma iz Bolgarii (Pisany vo vremya kampanii 1829 g.) [Letters from Bulgaria (Written during the Campaign of 1829)]. Moskva. 238 s. (In Russian).

Тепляков, В. 1833. Письма из Болгарии (Писаны во время кампании 1829 г.). Москва. 238 с.

Uspenskiy, Porfiriyy. 1902. Kniga bytiya moego. Dnevniki i avtobiograficheskie zapiski: v 8 t. [The Book of My Being. Diaries and Autobiographical Notes in 8 Vol.]/ Pod red. P. A. Syrku. Vol. 8 : Chast' 1861–1885 gg. SPb., tip. V. F. Kirshbauma, 608 s. (In Russian).

Успенский, Порфирий. 1902. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки: в 8 т. / Под ред. П. А. Сырку. Т. 8: Часть 1861–1885 гг. СПб., тип. В. Ф. Киршбаума, 608 с.

Дата подання статті до редакції: 15.01.2025 р.